

Universitatea din București,
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”
Școala Doctorală „Dumitru Stăniloae”
Domeniul Teologie

CREAȚIA ȘI RESTAURAREA ÎN HRISTOS
în programul iconografic al bisericii
mănăstirii Sucevița

REZUMAT

Conducător de doctorat:

PR. PROF. EMERIT DR. ȘTEFAN BUCHIU

Student-Doctorand:

PR. CALANCEA CIPRIAN CASIAN

București, 2024

CUPRINS

CAPITOLUL	I	-	INTRODUCERE
.....			5

I.1	SCURTE	CONSIDERAȚII	INTRODUCTIVE
.....			9
I.2	ARGUMENTAREA TEMEI PROPUSE PENTRU CERCETARE.....		
			12
I.3	OBIECTIVE DE CERCETARE PROPUSE		
			13
I.4	ANALIZA	STADIULUI	ACTUAL AL CERCETĂRII
.....			15
I.5	METODELE, INSTRUMENTELE ȘI PROCEDURILE UTILIZATE.....		
			16

CAPITOLUL II - CREAȚIA ȘI RESTAURAREA ÎN HRISTOS ÎN PICTURILE MURALE DE LA BISERICA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA	21
--	-----------

II.1. INTRODUCERE.....	21
II.2. CREAȚIA ȘI RESTAURAREA ÎN HRISTOS, ÎN PICTURILE MURALE DE LA BISERICA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA	56
II.2. 1.Temele iconografice ale genezei – creația în culori.....	57
II.2. 2. Ziua întâi	59
II.2. 3. Ziua a doua	65
II.2. 4. Ziua a treia	68
II.2.5. Ziua a	70

II.2. 6. Ziua a cincia	73
II.2. 7. Ziua a șasea	76
II.2. 8. Ziua a șaptea.....	82
II.3. ANALIZA TEOLOGICĂ ȘI ARTISTICĂ A PROGRAMULUI ICONOGRAFIC AL CREAȚIEI	84
II.4. CONCLUZII	97

CAPITOLUL III - HRISTOLOGIA CREAȚIEI.....99

III.1. INTRODUCERE.....	100
III.2. HRISTOLOGIA CREAȚIEI	103
III.3. ATRIBUTUL DE CREATOR AL LOGOSULUI ȘI RAȚIONALITATEA CREAȚIEI ÎN PICURILE SUCEVIȚENE.....	105
III.4. PERSOANA DIVINO-UMANĂ A LUI HRISTOS - SURSĂ DE ÎNNOIRE ȘI ÎNDUMNEZEIRE.....	108
III.4.1 Veșmântul lui Hristos Dumnezeu în iconografia creației.....	118
III.5. EXPERIEREA ACTULUI DE RESTAURARE DE CĂTRE OM PRIN HRISTOS ÎN DUHUL SFÂNT	123

III.6. HRISTOS CUVÂNTUL ÎN ESHATOLOGIA ICONOGRAFIEI
SUCEVIȚENE

131

III.7 CONCLUZII
143

**CAPITOLUL IV- AGHIOLOGIE ȘI ANGHEOLOGIE ÎN CREAȚIA DE LA
BISERICA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA.....**
144

IV.1. INTRODUCERE..... 144

IV.2. AGHIOLOGIE ȘI ANGHEOLOGIE ÎN CREAȚIA DE LA BISERICA
MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA
.....147

IV.2.1. Rolul Îngerilor în creație și în restaurarea ei.....
148

IV.2. 2. Căderea îngerilor
.....152

IV.2. 3. Umbra de dinaintea lui Adam
.....158

IV.2. 4. Căderea omului161

IV.2. 5. Zăpădășirea lui
Adam.....164

IV.3. SFINȚII - ZIDIRE RESTAURATĂ166

IV.4. MAICA DOMNULUI – CREAȚIA CE-L NAȘTE PE
CREATOR.....173

IV.4.1. Maica Domnului – Eva cea
nouă.....179

IV.4. 2. Maica Domnului – Rugul
Aprins.....185

IV.4.3	Maica Domnului – Poarta închisă (Iezechiel 44, 1-2)	188
IV.4.4.	Maica Domnului - Vestirea Nașterii din Fecioara a Mântuitorului (Isaia 7,14)	191
IV.5.	CONCLUZII	196
CAPITOLUL V	- CONCLUZII GENERALE	198
CAPITOLUL VI-	BIBLIOGRAFIE	202
VI.1.	IZVOARE EDITE	202
VI.2.	SFINȚI PĂRINȚI	202
VI.3.	DICȚIONARE	206
VI.4.	CĂRȚI DE ISTORIE	207
VI.5.	CĂRȚI DE SPECIALITATE	208
VI.6.	CĂRȚI DE TEOLOGIE	209
VI.7.	STUDII ȘI CERCETĂRI	216
VI.8.	RESURSE INTERNET	220
ANEXE – DOCUMENTAR FOTOGRAFIC		221

CAPITOLUL I – INTRODUCERE

Mănăstirea Sucevița, bijuterie a artei medievale românești, este o expresie complexă a interacțiunii dintre teologie, artă și spiritualitate. Programul iconografic excepțional care acoperă zidurile exterioare și interioare ale bisericii ne oferă o fereastră spre înțelegerea profunzimii teologice a creației și restaurării lumii prin Hristos. Această temă este o cheie în înțelegerea iconografiei ortodoxe și a modului în care arta vizuală transmite adevăruri teologice și dogmatice.

Iconografia picturilor de la biserica mănăstirii Sucevița reprezintă un tezaur de înțelepciune și spiritualitate, o punte între lumea materială și cea divină. Totuși, pentru a înțelege pe deplin aceste imagini sacre și mesajele profunde pe care le transmit, nu este suficientă doar o abordare istorică sau artistică. Este esențial să ne reîntoarcem la rădăcinile culturale și teologice ale ortodoxiei, care se regăsesc în scrierile Sfinților Părinți ai Bisericii.

Tema de cercetare este demnă de a fi analizată într-o teză de doctorat datorită numeroaselor întrebări ce ni le pune acest canon iconografic cu totul deosebit de tradițiile răsăritene întâlnite până la acea vreme. Nu mică mi-a fost mirarea să observ înlocuită în naos tradiționala icoana *Deisis* dimpreună cu toți sfinții militari, care sunt temelia martirică a Bisericii, cu acel ciclu al creației prezentat atât de bine în primul capitol al cărții *Facerea* din Sfânta Scriptură, toate acestea dându-i bisericii un aspect tainic și teologic cu totul diferit. M-am întrebat firesc *de ce?* și a urmat alegerea temei pentru cercetarea doctorală. De asemenea, contextul istorico-politic, dar și cel științific sunt demne de cercetare deoarece într-un fel sau altul, ele pot constitui unul dintre motivele pentru care iconografia creației este în prim planul conceptului iconografic de la biserica mănăstirii Sucevița. În acest sens se vor trata relațiile Țării Moldovei cu *vecinii*, accesul la noile descoperiri științifice (în special cele în astronomie ale lui N. Copernic, dar și curentul Renașterii).

Canonul iconografic al creației devine o carte deschisă pentru toți credincioșii, știutori sau neștiutori de carte, din care pot discerne sfaturi întăritoare de credință. Astfel, cunoscând nu doar opera de creație a lui Dumnezeu, ci mai ales profunda ei semnificație, credinciosul se poate apropia de taina tainelor, de Sfânta Euharistie, conștient că alături de el, totul și toate cântă slava lui Dumnezeu și că, la rândul lui, el însuși va participa la bucuria acestei slave.

Creștinismul se naște prin marea dogmă și minune a Întropării și a Răscumpărării și trăiește prin prezența mistică a lui Iisus Hristos Creator și Mântuitor și prin asistența harică a Sfântului Duh în Biserică până la sfârșitul veacurilor. Aceste aspecte au determinat ca la începutul veacului al XVII-lea să fim introduși în atmosfera mistică transmisă de pictura moldovenească regăsită la biserica mănăstirii Sucevița. Scenele Creatiei sunt de o prospețime aparte în care natura este istorisită prin tehnica detaliului, calitățile narative constituind o pictură hristocentrică. Prezența creației, a profeților Vechiului Testament, alături de Testamentul cel Nou în același areal iconografic, nu subliniază doar legătura indestructibilă dintre cele două Testamente materializată într-o unitate cronologică, ci trebuie percepută ca parte integrantă a desfășurării istorico-spațiale a lucrării revelatoare și proniatoare a lui Dumnezeu în lume, sub a cărei oblăduire se desfășoară lucrarea de mântuire sau restaurare a omului. Actul mântuitor, de răscumpărare, săvârșit de Domnul nostru Iisus Hristos prin Rastignirea și Învierea Sa, se extinde în timp ca lucrare în și prin Biserică. Ea, în calitatea ei de instituție divino-umană, atribut ce decurge din împreuna-lucrare lui Dumnezeu cu omul în vederea mântuirii, se află în lume nu doar ca simplu punct central, ca *axis mundi*, ci ca realitate ce cuprinde în sine întreaga lume creată, misiunea ei fiind de a o aduce pe cea din urmă la plinătatea comuniunii cu Dumnezeu. Hristos restaurează chipul cel dintâi, căci El este noul Adam (I Corinteni 15,45). Coroborând datele istorice cu privire la perioada istorică studiată putem spune că programul iconografic al mănăstirii Sucevița a fost gândit de către familia domnească Movilă fiind complet schimbat prin apariția scenelor Creației în naos care sunt unice în iconografia bisericească a perioadei studiate.

Biserica întemeiată de Mântuitorul Iisus Hristos, Logosul lui Dumnezeu ce S-a întrupat, ca spațiu al mântuirii, este guvernată de Iisus Hristos Pantocratorul, Cel ce ține toate în viață prin puterea Sa. Deci de Biserică se leagă viața și mântuirea, viața lumii și mântuirea lumii; iar în centru se află Iisus, Cuvântul creator și Cuvântul mântuitor. Cuvântul care prin porunca Sa a dat viață lumii și Cuvântul care, întrupându-Se, prin jertfă dă din nou viață, viața veșnică, lumii. Era firesc, așadar, ca perspectiva iconografică să includă în programul ei istoria lumii, alături de istoria mântuirii ei. Iconografia sucevițeană ilustrează concret și sublim această îmbinare a celor două istorii. Nava ei cuprinde în cele două căușe, susținându-le parcă pentru a le închina spre jertfă și adorare Mielului din altar, creația și mântuirea; creația în puritatea ei, deoarece neascultarea lui Adam nu este ilustrată aici, nici alungarea din rai și nici drama care a urmat, ci pe zidul exterior al bisericii, arătând că Biserica are în menirea ei rezolvarea acestei drame, iar mântuirea, în detaliile ei

episodice centrale, începând cu Bunavestire, Nașterea și culminând cu Învierea Domnului și Pogorârea Sfântului Duh; toate presărate cu personaje cheie: îngeri, profeți, apostoli, sfinți și mărturisitori.

Cercetarea de față își propune să ofere o analiză cuprinzătoare a picturii murale de la mănăstirea Sucevița, nu doar prin prisma aspectelor estetice și istorice, ci și prin explorarea și justificarea sa teologică și dogmatică. Această abordare multidisciplinară este esențială pentru a descifra pe deplin complexitatea și semnificațiile adânci ale acestui ansamblu iconografic unic și original. Astfel se va pune accentul pe Analiza teologică a scenelor creației și aici vom cerceta modul în care picturile din naosul bisericii Mănăstirii Sucevița reflectă doctrinele ortodoxe despre creație și restaurare, punând accent pe interpretarea hristologică a actului creator.

Pe de o parte, analiza estetică și istorică ne permite să înțelegem contextul cultural, social și politic în care aceste picturi au fost realizate, relevând influențele artistice și ideologice care au modelat programul iconografic al mănăstirii. Studiind detaliile stilistice, tehnicile utilizate și simbolurile estetice, putem reconstitui viziunea artistică a epocii și modul în care aceasta reflectă valorile și credințele vremii.

Pe de altă parte, justificarea teologică și dogmatică a acestor reprezentări ne conduce într-un plan mult mai profund, acolo unde imaginile nu sunt doar expresii vizuale, ci manifestări ale unei viziuni spirituale și doctrinare bine definite. În cadrul Bisericii Ortodoxe, arta nu este un simplu ornament, ci un limbaj simbolic prin care sunt exprimate adevăruri de credință. Astfel, analiza teologico-dogmatică a picturii de la Sucevița ne ajută să descoperim cum fiecare scenă, fiecare detaliu iconografic, reflectă o anumită învățătură dogmatică sau o trăsătură a spiritualității ortodoxe. Studiarea simbolismului hristologic în reprezentările iconografice sunt menite pentru a înțelege cât mai corect cum este ilustrată divinitatea și umanitatea lui Hristos în contextul actului de creație.

Studiul nostru urmărește să realizeze o astfel de analiză teologico-dogmatică, care să fie asociată cu interpretarea estetică-istorică, pentru a oferi o înțelegere clară și bine fundamentată a acestei reprezentări unice din Sucevița. Prin coroborarea datelor istorice cu cele teologice, putem contextualiza și explica apariția scenelor Creației în naosul bisericii, acestea fiind fără precedent în iconografia bisericească a perioadei.

Investigarea contribuției Mitropolitului Gheorghe Movilă și a familiei Movilă în dezvoltarea programul iconografic al mănăstirii Sucevița al cărei patronaj a permis implementarea unei viziuni artistice și teologice distincte și ne vom concentra pe modul în care au influențat temele creației și restaurării în pictura murală. Cercetarea va examina și

influențele patristice asupra programului iconografic sucevițean, pentru a descoperi în ce măsură gândirea teologică a Sfinților Părinți ai Bisericii a inspirat reprezentările picturale.

Analogia dintre iconografia Suceviței și alte biserici mănăstirești din veacul XVI și mai vechi va urmări evidenția unicitatea și inovațiile aduse în abordarea temelor creației și restaurării. Nu vom omite dimensiunea eshatologică a picturilor, analizând cum se întrepătrund temele creației și restaurării cu viziunea ortodoxă asupra Împărăției lui Dumnezeu și îndumnezeirii omului.

Vom analiza acest concept unic de a reda prin pictură întreaga teologie ortodoxă într-un spațiu și un timp dornic de renaștere spirituală. Acest aspect provoacă cercetarea să clarifice nu doar semnificațiile estetice și istorice ale picturii murale de la Sucevița, ci să explice în mod coerent și sistematic justificările sale teologice și dogmatice, dar și modul cum este integrat în mesajul teologic, accentuând legătura dintre frumusețea vizuală și adevărul dogmatic transmis prin iconografie.

Obiectivele propuse pentru cercetarea temei „Creația și restaurarea în Hristos în picturile de la Sucevița” nu doar că trasează un cadru complex de analiză teologică, artistică și istorică, dar subliniază și importanța comprehensivă a acestui ansamblu iconografic unic. Prin abordarea interdisciplinară, cercetarea va aduce o mai bună înțelegere a modului în care teologia ortodoxă despre creație și restaurare este vizualizată și comunicată prin arta murală, relevând profunzimea duhovnicească și noutatea artistică ce caracterizează picturile de la Sucevița. Prin aceasta, sperăm să oferim un instrument valoros pentru eventualele cercetări viitoare în acest domeniu, facilitând o înțelegere mai profundă și mai nuanțată a acestui ansamblu iconografic excepțional.

CAPITOLUL II - CREAȚIA ȘI RESTAURAREA ÎN HRISTOS ÎN PICTURILE MURALE DE LA BISERICA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA

Picturile de la Sucevița înfățișează cele șapte zile ale creației, subliniind rolul central al lui Hristos, Logosul divin, în actul de creație. Hristos este adesea reprezentat în veșminte aurii, subliniind statutul său de Creator și sursă a vieții. Această reprezentare evidențiază că toată creația își are originea în El și este adusă la existență prin voința Sa. Fiecare detaliu din iconografie, de la separarea luminii de întuneric la apariția vieții, reflectă ordinea divină și armonia cosmică instaurată de Dumnezeu. În acest fel, biserica mănăstirii Sucevița oferă nu doar o frescă

istorică, ci și o lecție teologică despre cum întreaga lume este oglinda Creatorului. Cu toate acestea, creația a fost afectată de căderea omului, un subiect ce nu este reprezentat în naos, ci pe zidurile exterioare, sugerând că această cădere marchează o separare temporară de planul divin inițial. Însă în biserică, prin Hristos, se realizează restaurarea lumii și a omului. Picturile de la Sucevița subliniază că restaurarea vine prin întruparea, moartea și Învierea lui Hristos – evenimentele centrale ale mântuirii noastre.

Complexul de picturi murale de la Mănăstirea Sucevița încheie îndelungatul proces de evoluție a picturii bizantino-moldovenești început încă pe timpul domniei Sfântului Ștefan cel Mare. Fondată de familia boierească a Movileștilor, mai mulți reprezentanți ai căreia au ajuns în scaunul domnesc, mănăstirea Sucevița a fost un adevărat „*cântec de lebedă*” al picturii monumentale moldovenești din secolul al XVI-lea.¹ Conform însemnării în limba slavonă de pe fila liminară a tipicului Sf. Sava, scris în 1431, descoperim numele egumenului mănăstirii, dar și ale zugravilor ei: „*Smeritul ieromonah Enoh, clisiarhul Sfintei Mănăstiri Sucevița, la anul 7104 (1596), luna iulie, 22 zile. Acestă biserică s-a zugrăvit pe nume Ion zugrav și Sofronie, fratele lui. Și pristav (conducător), ieromonahul Visarion, igumen. În zilele binecinstitorului domn Ion Ieremia Movilă voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovenești*”.²

Ioan zugravul și fratele său Sofronie (sec. XVI-XVII), zugravi autohtoni, sunt autorii frescelor care decorează biserica mănăstirii Sucevița și, posibil, creatorii icoanelor împărătești ale bisericii mănăstirii Pângărați. Ei au reușit zugrăvirea bisericii între Septembrie 1595 și 22 iulie 1596 conform însemnărilor. În cercetările sale, preotul Dimitrie Dan a descoperit o tradiție conform căreia pictorul conducător de șantier în timp ce lucra la finalizarea picturii exterioare, „ar fi căzut de pe schele și a rămas mort pe loc, din care cauză frescurile din afară n-au putut fi terminate”³. Tot el aseamănă în *ființă* pictura bisericii Sucevița cu frescele bisericii voievodale de la Curtea de Argeș originare din sec. XVI.

Pictorii aflați în studiu au dovedit deosebite calități prin aptitudinile și iscusita pe care le-au manifestat în mod exemplar atunci când s-a hotărât ornarea bisericii cu pictură. Promotori ai unui stil narativ și decorativ în pictura murală, influențați de arta

¹<http://www.medieval.istoria-artei.ro/resources/Sucevita%2C%20naos%20%2B%20altar%20%2B%20exterior%2C%20I%20parte.pdf>

² BRĂTULESCU, Victor, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XL, Nr. 5-6, p.211;

³ DAN, Dimitrie, *Mănăstirea Sucevița cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, p.26;

renascentistă, ei se numără printre cei mai valoroși zugravi ai artei medievale. În interiorul bisericii se află portretul votiv al familiei lui Ieremia Movilă. În registrul tematic sunt incluse teme noi din viețile sfinților Pahomie, Ierarhului Nicolae, Gheorghe, iar în compozițiile *Scara Sfântului Ioan Calimax*; *Aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava* sau *Viața Sfântului Prooroc Moise* autorii demonstrează un rafinament fin al desenului și o bogată gamă coloristică. În calitate de iconari ei erau foarte bine familiarizați cu toate subtilitățile tipurilor iconografice existente la acea vreme. O importantă influență asupra creației lor a jucat-o arta poloneză de atunci, în special arta „portretului sarmatic”, influența căruia se resimte în tablourile votive ale bisericii Învierea Domnului. Nu poate fi ignorată nici influența artei rusești în variațiile ei moscovite și novgorodene, care, prin intermediul icoanelor importate, a îmbogățit repertoriul redacțiilor iconografice existente în Moldova aceluia veac.

Pictura Sucevițeană este plină cu implicații teologice ale planului divin conducând spre o înțelegere multivalentă a creației și rolului pe care îl are omul în lume. În naos, registrul prim –de bază - tamburul și cupola constituie o combinație complexă de referințe la creație, mântuire și eshatologie. Temelia credinței creștine nu este reprezentată de zugrav prin sfinții martiri, care ar fi putut include și scena Deisis, așa cum observăm la bisericile similare, ci întoarcerea către Dumnezeu aflat în postura de Creator al lumii și al omului. Vom observa că, deși în reprezentările din naos apare doar persoana lui Hristos (exceptând scenele din calotele absidelor unde este reprezentat *Cel vechi de zile* și Sfântul Duh în *chip de porumbel*), în spatele Acestuia se ascunde structura dogmei trinitare care apare în Crezul de la Niceea, dezvăluindu-se o imagine mai mare și o înțelegere mai profundă a trinității lui Dumnezeu de la creație până la mântuire. În același spațiu de culoare găsim, deloc surprinzător, icoana *Maicii Domnului – Rugul aprins*, care încheie ciclul celor șapte zile ale creației din capitoulul 1 al Genezei sugerând celui ce stă în mijlocul naosului (deci în mijlocul creației) că „locul pe care calcă este pământ sfânt” (Ieșirea 3, 5) drept consecință omul este atenționat să-și descalțe sufletul de sandalele păcatelor și să calce curat și sincer în biserică, pentru că acolo este cu adevărat prezența tainică a lui Dumnezeu.

Picturile murale de la Mănăstirea Sucevița reprezintă o sinteză remarcabilă între teologie și artă, evidențiind profunzimea spirituală și creativitatea artistică care caracterizează iconografia ortodoxă. Programul iconografic al Creației, așa cum este reprezentat în frescele sucevițene, oferă o viziune complexă asupra modului în care învățăturile biblice și teologice despre creație sunt traduse în imagini sacre.

CAPITOLUL III - HRISTOLOGIA CREAȚIEI

Creativitatea zugravilor joacă un rol important în demonstrarea caracterului hristologic al creației, iar lizibilitatea Creatorului și așezarea acestuia ca personaj principal în toate scenele creației este esențială pentru ca Acesta să fie eficient în comunicarea adevăratei identități a omului. Talentul autentic al zugravilor și teologia profund înțeleasă de către Mitropolitul Gheorghe Movilă, reușesc să înfăptuiască această simbioză dintre creativitate și lizibilitate. Această armonie dintre artă și teologie nu doar că bucură privitorii, dar îi și apropie de adevărata esență a omului și a relației personale ale fiecăruia cu Creatorul. Astfel, pictura devine un mijloc eficient de revelare a tainelor lui Dumnezeu și a destinului uman, ghidând privitorul către o înțelegere mai profundă a creației și a rolului său în planul divin.

Hristologia Creației își propune a fi un capitol dedicat în exclusivitate activității lui Iisus Hristos ca Logos Creator și mai apoi Logos Mântuitor – restaurator al creației căzute.

Terminologia capitolului este intenționat aleasă pentru a evidenția faptul că pictura sucevițeană are un aspect centrat pe hristologie ca punct de început, direcție și ca punct de sosire. Evidențierea clară a versetului 3 din primul capitol al evangheliei după Sfântul Apostol Ioan: „toate prin El (Hristos Logosul) s-au făcut”. Desprindem aici ideea de atotputernicie a Fiului aflat din veșnicie în comuniune cu Tatăl și faptul că prin Fiul toate dobândesc existență. Acest verset este fundament pentru înfățișarea lui Hristos în mijlocul creației în postura de Creator, atunci când privim picturile murale ale bisericii mănăstirii Sucevița. Unirea Unicitatea acestei picturi o reprezintă adoptarea reprezentării primului capitol al Genezei, în registrul iconografic de bază, avându-L ca săvârșitor pe Logosul divin în straie aurii, denumit inițial IC XC făcându-se referire directă la persoana Mântuitorului eliminând astfel orice urmă de suspiciune. Însă nu doar Creatorul este identificat în picturi cu persoana Mântuitorului ci și Înțelepciunea personificată în postura unui om înțelept sau în postura *Îngerului de mare sfat*, scenele din pridvor, diaconicon și proscomidiar: Sofia luminătoare- Înțelepciunea lui Dumnezeu⁴.

⁴ PALADE, George, *Iisus Hristos-Înțelepciunea lui Dumnezeu- la mănăstirea Sucevița, în Moveștii – Istorie și spiritualitate românească, Artă și restaurare*, Editura Mușatinii, Suceava, 2013, p. 43;

Reprezentările iconografice reprezintă rezultatul unei evoluții a artei picturale bisericești conturat în programe iconografice cu un profund caracter dogmatic, dar mai ales unul antropologic și soteriologic. Tipurile iconografice se întemeiază pe Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție, începând cu reprezentarea Mântuitorului în actul creator, dar și în cel proniator revelându-se prin prisma gândirii mitropolitului Gheorghe Movilă scenele Creației de la baza picturii din naos și mai apoi în sânul operei create având misiunea de a *plini* creația conducându-o spre desăvârșire. Această prezență a Fiului în lume a răspuns la întrebarea cine este *Cel prin care toate s-au făcut*. Termenul de *Logos* ca identificare a divinului, apare pentru prima dată în Noul Testament și Îi este atribuit lui Iisus Hristos. Logosul lui Dumnezeu este Fiul și Înțelepciunea Tatălui prin Care toate s-au creat. Această Înșușire personală ce ne arată modul de manifestare în creație a Creatorului, la fel cum se poate vorbi despre Înțelepciune care „a păzit pe primul om zidit de Dumnezeu ca să fie părintele neamului omenesc, atunci când a fost zidit întâiul” (Înțelepciunea lui Solomon 10,1) . Odată cunoscută icoana lui Dumnezeu prin întruparea Fiului a devenit posibil și reprezentarea acestuia ca *imago Dei*, cu precădere în reprezentările nou testamentare, dar și în cele vechi testamentare. Astfel, deși nefiind o noutate în spațiul universal, pictorul bisericii mănăstirii Sucevița îl reprezintă pe Hristos în mijlocul creației ca reprezentant al Tatălui Cereșc, în chipul uman însușit și asumat după întruparea din Fecioara Maria.

Programul iconografic de la Sucevița este menit în această direcție de a contribui la schimbarea și la transformarea lumii și a creaturii pentru că toți oamenii sunt sub purtarea de grijă a lui Dumnezeu și în mod special fiii Bisericii. Dinamica creației în Biserică și prin Biserică responsabilizează pe om, oferindu-i pe cât îi este cu putință să înțeleagă plastic imaginile dogmatice și prin acestea să transmită mesajul divin întregului popor împlinind prin aceasta porunca lui Dumnezeu care voiește ca toți oamenii să se mântuiască și la cunoștința adevărului să vină (I Timotei 2, 4).

Toate secvențele și temele iconografice îl pregătesc pe om să trăiască în comuniune cu Dumnezeu să redevină acel microcosmos care unește în sine întreaga creație, iar omul rămânând dator să întoarcă darul creației înapoi Creatorului transfigurat și euharistic. Cu adevărat Persoana divino-umană a lui Hristos devine sursa de înnoire și îndumnezeire însă nu doar pentru om ci și pentru întregul cosmos, reiterând menirea sfântă a fiecărui element din creație în planul etern al lui Dumnezeu.

Reprezentarea iconică păstrează o obiectivitate istorică și dogmatică în care zugravii s-au străduit parcă să surprindă cu o cât mai mare acuratețe actul creării omului în desfășurarea lui temporală, așa cum este relatat în Cartea Facerii. Dumnezeu Creatorul în

fața țărâni inerte, modelarea trupului omenesc din țărână, urmată de însuflețirea lui. Ca persoană, Dumnezeu Creatorul mai apare în reprezentarea plămuirii Evei din coasta lui Adam. În pictura exterioară lipsește atingerea, intimitatea. Istoria relatată de această dată este cea care duce la căderea omului prin neascultare și la alungarea lui din rai, la ruperea armoniei paradisiace, prin îndepărtarea și înstrăinarea omului de lumea creată și de Dumnezeu. Fericitul Augustin ne spunea odinioară: „Vrei să afli, ce anume ai putea să oferi tu lui Dumnezeu pentru tine? oferă-te dar pe tine însuți. Căci ce oare altceva poate cere de la tine Domnul dacă nu pe tine însuți? Pentru că El în toată creația de pe pământ n-a făcut nimic mai bun decât pe tine”.⁵ În acest sens imaginea raiului nu este dedicată delectărilor, festivităților și nici măcar pentru încurajarea jocurilor mundene, ci pentru credință, pocăință și asumarea crucii cu care omul poate ucide moartea care l-a ucis și în felul acesta să răscumpere raiul pierdut odinioară de Adam.

Experierea actului creației de către om este una de profundă responsabilitate spirituală. Omul, ca ființă creată după chipul lui Dumnezeu, este chemat să participe activ la transfigurarea creației, eliberându-se de sine și oferind creația înapoi lui Dumnezeu. Prin acest act euharistic, lumea devine nu doar un loc de viețuire temporară, ci o scară spre veșnicie, spre comuniunea eternă cu Dumnezeu.

Din perspectivă iconică sensul eshatologic al creației este redat prin culoare tuturor participanților la săvârșirea Sfintelor Taine, exprimându-se prin aceasta caracterul profetic al Bisericii, iconografia urmând să se constituie în simboluri ale Împărăției lui Dumnezeu. „Prin faptul că sunt condiționate eshatologic, instituțiile eclesiale devin sacramentale în sensul de a fi plasate în dialectica dintre istorie și eshatologie, dintre ceea ce există deja și ceea ce urmează să fie. Ele își pierd astfel suficiența de sine, ființa lor individualistă și există epicletic, adică depind în mod constant de eficacitatea lor în rugăciune, de rugăciunea comunității. Nu în istorie își găsesc instituțiile eclesiale certitudinea lor, ci în continua dependență de Sfântul Duh. Numai Acesta le face sacramentale, adică iconice în limbajul teologiei ortodoxe.”⁶

Restaurarea omului se asociază libertății sale pe care a primit-o în dar încă de la început însă pendularea între bine și rău este lipsită de perspectiva dobândirii harului, din acest motiv omul statornic răspunde „fără ezitare și fără răutate chemării harului știind că o

⁵ FERICITUL AUGUSTIN, *Predici la marile sărbători*, volumul I, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești*, seria nouă, nr.13, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2014, pp. 122-123;

⁶ ZIZIOULAS, Ioannis, *Ființa eclesială*, Editura Bizantină, București, 1996, p. 154;

face în acord cu natura și scopul ei”⁷. Sfântul Grigorie de Nyssa ne spune că învierea este transfigurarea firii omenești: „drept aceea, prin răscumpărarea din moarte și prin restaurarea lui din păcat omul are potența de a redobândi asemănarea cu Dumnezeu.”⁸ „Învierea nu este altceva decât restaurarea omului în starea primordială. Fiindcă toate câte s-au unit cu firea umană din viața irațională nu au fost în noi înainte ca firea umană să cadă în suferința păcatului, în mod necesar, atunci când vom părăsi păcatul, vom părăsi cu el și toate cele care îl însoțesc.”⁹

Prin urmare creștinii, aparțin unei alte lumi. Ei sunt fii ai cerescului Adam devenind noi făpturi prin înnoirea Duhului Sfânt, fii ai necreatului Tată și frați luminoși ai lui Hristos- Fiul întrupat, asemeni strămoșului Adam cel duhovnicesc și luminos din rai. Hristos însuși le spune celor ce cred în El: „Voi nu sunteți din lumea aceasta, precum nici Eu nu sînt din lumea aceasta” (Ioan 17, 16)¹⁰ așadar, ei își au apartenența în această societate cerească tinzând mereu spre locul numit acasă.

CAPITOLUL IV. AGHIOLOGIE ȘI ANGHELOLOGIE ÎN CREAȚIA DE LA BISERICA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA

În pictura murală a bisericii mănăstirii Sucevița aceste realități cât și tainele pătrunderii acestor adevăruri sunt înfățișate lămurit prin iconografia creației ce se află zugrăvită la baza naosului bisericii. Această splendidă bijuterie românească cu un rar rafinament, reușește să ne comunice realitatea celor două lumi prin folosirea simbolurilor. Dumnezeu Creatorul rămâne incognoscibil în ființa Sa și depășește aceste simboluri prin faptul că ea este mai presus de orice tentativă a rațiunii umane. În acest context apar în reprezentările iconografice siluetele unor oameni care au fost „apostoli și uncenicii lor, credincioși simpli, funcționari de stat, medici, ostași, călugări și călugărițe, bărbați și femei, tineri și bătrâni, slujitori și conducători ai Bisericii: diaconi, preoți, episcopi, arhiepiscopi, papi și patriarhi”¹¹. Toți aceștia afirmă în formă probată posibilitatea îndumnezeirii omului și transfigurarea lui prin harul Duhului Sfânt, „sfînțenia fiind

⁷ RĂDUCĂ, Pr.Dr. Vasile, *Voința și libertatea în gândirea Sfântului Grigore de Nyssa*, în *Studii Teologice* nr. 1-2, București, 1983, p. 63;

⁸ GRIGORIE DE NYSSA, SF., *Scrieri exegetice, dogmatico-polemice și morale*, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești* . nr. 30, traducere și note de pr. prof. Dr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, p.190;

⁹ GRIGORIE DE NYSSA, SF., *Scrieri exegetice, dogmatico-polemice și morale*, p. 406;

¹⁰ Sfântul Macarie Egipteanul, *Omili duhovnicești*, p. 175;

¹¹ *Calendarul Sfinților din fresca mănăstirii Sucevița*, Mănăstirea Sucevița, 2016, p. 6;

înțeleasă ca finalitate a perosanei umane -realizabilă prin exemple concrete ale celor care au împlinit voia lui Dumnezeu.”¹²

În scenele Creației apar personaje secundare, dar extrem de importante prezente și active în ansamblul operei creatoare a Dumnezeuului Treimic. Lumea nevăzută sau spirituală, a apărut înaintea materiei, așa cum vom analiza pe parcursul referatului, prin voința lui Dumnezeu și ea este prezentă în momentul Creației, iar această prezență este implicată în atingerea obiectivelor plămădirii universului material. În acest sens pictorul sucevițean plasticizează anghelologia în moduri diferite, dar care au la bază acea substanță teologică, acea temelie scripturistică și acea expresie artistică care expun în chip văzut formele nevăzute ale creației. Îngerii reprezentați în aria picturii murale sunt gândiți în complexitatea lor și mai ales în forma lor simbolică deosebită. De la îngerii înfățișați după canoanele lui Dionisie din Furna până la expuneri originale și unice la acea vreme în spațiul ortodox, iconografia își propune să deslușească prin forme, culori și lumini realitățile teologice și prin acestea participantul la opera de mântuire să-și cunoască Creatorul care-l așteaptă în același rai „pregătit de la întemeierea lumii” (Matei 25,36) pentru cei binecuvântați.

Lumea nevăzută este reprezentată în picturile murale de la mănăstirea Sucevița cu o foarte mare atenție. Nu întâmplătoare este crearea lumii nevăzute anterioară celei văzute, deoarece îngerii au fost slugile lui Dumnezeu care au *plinit cuvântul Lui* (Psalm 103,20) timp în care se bucurau și-L preaslăveau pe Creator (Iov 38,7) pentru zidirea ce Dumnezeu o înfăptuia. În acest sens în glaful de la ușa intrării în naos, doi îngeri susțin de-a stânga și de-a dreapta luminătorii cei mari: soarele și luna. Mai mult în scenele creației îngerii sunt prezenți însă sporadic și aceasta s-a realizat doar pentru a urmări fidelitatea față de textul sacru în efortul de zugrăvire.

Prezența îngerilor a devint mult mai intensivă și mai importantă odată cu căderea omului în păcat. Graiul îngerilor a devenit de neînțeles, iar omul Îl percepea pe Dumnezeu din ce în ce mai puțin. În acest context, până la venirea în trup a lui Hristos îngerii au profețit, au însoțit, au ocrotit și au croit viețile aleșilor lui Dumnezeu, ei fiind cei care au transmis rațiunea divină către umanitate.

În calota absidei nordice reprezentarea îngerilor în jurul *Celui vechi de zile* și a lui Hristos sunt de obicei figurați tineri, fără caracteristici precise, de ordin bărbătesc sau feminin. Ei sunt înveșmântați în tunici lungi prelungite la spate cu trenă, mânecile sunt largi, iar veșmintele sunt fie de culoare roșie (simbol al focului), fie verde-smarald (simbol

¹² *Calendarul Sfinților din fresca mănăstirii Sucevița*, p. 6;

al aerului). Aceste culori împlinesc cu adevărat cuvântul psalmistului David conform căruia îngerii sunt în același timp *duhuri* și în același timp *pară de foc*. Zugravul sucevițean respectă astfel cu fidelitate textul Scripturii și îl transpune în imagini pedagogice pentru om. O caracteristică aparte sunt îngerii reprezentați la baza turlei participând la Liturgia Cerească: dacă în mod deosebit îngerii sunt *îmbrăcați* în veșminte diaconești ca ajutoare a săvârșirii Tainelor lui Dumnezeu, aici sunt reprezentați în mod unic și în veșminte preoțești ca săvârșitori.

O înțelegere mai profundă a normelor teologice ale iconografiei de la biserica mănăstirii Sucevița ar putea să-i ajute pe creștinii de astăzi să conștientizeze și să aprecieze doctrina ontologică a omului și a întregii creați punând astfel în aplicare deciziile Sinodului al VII-lea ecumenic despre folosul imaginilor materiale, arătând relevanța acestora pentru necesitățile vieții cotidiene, dar și pentru sensul lor eshatologic. Îngerii sunt văzuți ca fiind modele de sfințenie și devotament față de Dumnezeu. Exemplul lor de ascultare și slujire este considerat un ideal pentru credincioși și un ghid pentru viața spirituală.

În conformitate cu teologia ortodoxă, pictura sucevițeană atribuie îngerilor un rol esențial în atât în creație, cât și în restaurarea acesteia. Deși nu sunt întotdeauna direct implicați în actele creației ale lui Dumnezeu, rolul lor ca slujitori și mesageri ai lui Dumnezeu este fundamental în menținerea ordinii și armoniei lui Dumnezeu, mai ales implementarea planului de mântuire. În contextul restaurării umanității căzute prin păcat, îngerii sunt considerați ca având un rol activ în ghidarea și protejarea credincioșilor și în aducerea lumii la starea sa originală de perfectă armonie și sfințenie.

În scena numirilor apare în mod misterios o creatură nouă în formă umană cu coadă lungă șerpuită simiară ondulării șarpelui de deasupra ei, aflându-se într-o poziție care îl imită în gesturi pe Adam și care cere și ea un nume. Ea este zugrăvită într-un singur ton neutru (un gri rece crud) care sugerează a fi o umbră. O umbră care îi dă târcoale și îl urmărește mereu pe Adam chiar și în lumina Raiului. Această făptură nu poate fi altcineva decât diavolul *robului care suspină după umbră* (Iov 7,2), care-n umbră se ascunde de Stăpân și din umbră îi pândește pe cei în strâmtoare ca unii ce nu știu calea dreptilor (Iov cap. 24) și făcând fapele lor întru întuneric, aseamănă dimineața cu *umbra morții*. Ispititorul este observat de gânditorii creației sucevițene ca făcându-și datoria chiar de dinainte de *marea ispitire*, dar care nu reușește, Adam fiind fidel Tatălui care l-a plămădit.

În acest context, pictura sucevițeană vine să amintească omului care intră în biserică motivul pierderii stării de har pe care a avut-o Adam în rai și să îl determine prin pocăință a se întoarce către asemănarea cu Dumnezeu. Cine se întreabă care este secretul acestui mod

de expunere atât de impresionant, va trebui să descopere, pe lângă capacitatea artistică, adâncimea gândirii teologice referitoare la această temă a Sfinților Părinți care, cu siguranță, a fost sursa de inspirație a teologilor movești ai veacului al XVI-lea.

Fațada nordică a bisericii mănăstirii Sucevița este cel mai impresionant ansamblu din întreaga pictură prin intensitatea emoțională cu care sunt redată stările sufletești. Tema reproduce *Scara* lui Ioan Climax, lupta dintre bine și rău, încercarea de a păși spre perfecțiune, o enormă scară în care fiecare treaptă reprezintă o virtute. Cei care încearcă cu mare greutate să depășească fiecare dintre aceste etape sunt însoțiți de îngeri zbor. În opoziție cu aceștia, din fondul albastru-vinețiu care predomină pictura, se desprind figurile fantastice cu expresii de groază al demonilor care năvălesc din toate părțile pentru a atrage sufletele în marele abis al iadului.

Sfinții sunt cei care au trăit o viață în Hristos, asumându-și crucea lor și urmându-L pe Hristos în ascultare și iubire. Prin har, sfinții au devenit „părtași dumnezeieștii firi” (2 Petru 1,4), realizând în ei înșiși restaurarea întregii zidiri. Ei sunt exemple ale puterii mântuitoare a lui Hristos, care a restaurat nu doar relația omului cu Dumnezeu, ci și întreaga creație, pe care sfinții o sfințesc prin viața și rugăciunile lor.

Preasfânta Fecioară Maria, Maica Domnului Iisus Hristos, ocupă întreaga sferă a iconografiei bizantine. Ea este cinstită adesea în postura de „creație ce-L naște pe Creator”. Această expresie profundă subliniază taina și măreția rolului ei în planul divin al mântuirii. Maria este considerată a fi cea mai sfântă dintre toți oamenii, aleasă de Dumnezeu să devină Mamă a Fiului ei, întrupând astfel minunea unirii dintre divin și uman. Fecioara Maria deschide calea Bisericii în plan uman către Hristos. Chiar dacă Hristos se numește pe Sine însuși a fi *cale și ușă*, Fecioara Maria este „cea dintâi cale și se află în fruntea omenirii fiind urmată de toți. Ea naște Calea și se face pe sine *îndrumătoare și stâlp de foc*”¹³ călăuzind pe tot omul către iubirea cu Dumnezeu.

Prin acceptarea sa smerită și plină de credință a mesajului arhanghelului Gabriel, Maria devine noua Evă, prin care se deschide calea restaurării și mântuirii umanității. În ea, creația atinge apogeul desăvârșirii, deoarece prin trupul ei Hristos, Logosul etern, ia carne și intră în lume pentru a o salva. Maica Domnului este, așadar, o punte între cer și pământ, simbolul cel mai înalt al umanității restaurate, care, prin har și smerenie, devine locuința lui Dumnezeu pe pământ. Această tainică realitate ne invită să medităm asupra rolului ei în mântuirea omenirii și să ne minunăm de iubirea divină care a ales ca Fiul lui

¹³ EVDOKIMOV, Paul, *Femeia și mântuirea lumii*, traducere de Gabriela Moldoveanu, Editura Sophia, București, 2015, p.271;

Dumnezeu să vină în lume printr-o făptură umană, deschizând astfel calea către viața veșnică.

Biserica mănăstirii Sucevița cuprinde în picturile murale aspecte ale reprezentării Maicii Domnului, toate puse în legătură teologică cu cele două testamente, desprinzând din acestea aspectul Maicii Domnului de a fi Eva cea nouă, sau creația prin care Dumnezeu a dăruit șansa mântuirii întregii umanității stricăcioase și păcătoase din pricina Evei prime, cea care a cedat ispitirii șarpelui și prin care a pătruns moartea în lume. Prima femeie a primit misiunea de a naște fii prin bărbat pentru a asigura perpetuarea neamului omenesc, dar Fecioara Maria își asumă prin ascultare și smerenie voia lui Dumnezeu de a da naștere unui singur Om-Dumnezeu, dar care primește prin aspectul de filiație pe toți oamenii ca fii ai ei „întrucât se împărtășesc din preacuratul trup al Fiului ei”¹⁴. Conform dogmaticii ortodoxe, Cuvântul lui Dumnezeu o singură dată s-a întrupat din Fecioara Maria născându-se trupește, dăruind umanității, prin Sfânta Împărtășanie, preacuratul Său trupul care l-a luat din trupul preasfânt, curat și neprihănit al Născătoarei de Dumnezeu. Din acest motiv esențial, Maica Domnului este „Stăpână, Împărăteasă, Doamnă și Maica tuturor sfinților, iar sfinții toți sunt slujitorii ei, precum Maica este a lui Dumnezeu”¹⁵. Aici se reflectă implicarea Maicii Domnului în procesul de restaurare a umanității, modul în care ea se dedică complet misiunii Creatorului de a restabili omul căzut în păcat.

CAPITOLUL V. CONCLUZII GENERALE

Teza „Creația și Restaurarea în Hristos în picturile Bisericii Mănăstirii Sucevița” explorează un complex univers teologic și artistic, în care se îmbină armonios viziunea creștină asupra începutului lumii și a destinului său final în lumina lucrării mântuitoare a lui Hristos. Picturile de la Sucevița nu sunt doar simple reprezentări vizuale ale episoadelor biblice, ci constituie un profund tratat de teologie vizual care integrează aspectele esențiale ale cosmologiei și soteriologiei ortodoxe.

În cadrul iconografiei de la Sucevița, tema creației este unică, păstrându-se într-o stare de conservare foarte bună și redă cu o fidelitate și o subtilitate care depășesc simpla ilustrare literală a textului scripturistic. Scenele sunt încărcate de simbolism, iar fiecare detaliu reflectă o viziune a lumii ca fiind inițial bună, perfect ordonată și luminată de

¹⁴SIMEON NOUL TEOLOG, SF., *Intâia Cuvântare Morală*, în *Filocalia*, vol. VI, traducere și note de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1977, p.161;

¹⁵ SIMEON NOUL TEOLOG, SF., *Intâia Cuvântare Morală*, p. 161;

prezența divină. Această bunătate originală este marcată de prezența lui Hristos, care nu este doar un martor al creației, ci Creatorul însuși, Cel prin care toate au fost făcute. Această prezență centrală a lui Hristos în actul creației subliniază teologia ortodoxă a Cuvântului, Logosul divin, prin care universul capătă formă și sens.

Picturile bisericii mănăstirii Sucevița reprezintă o sinteză a întregii viziuni ortodoxe asupra lumii: creația este un dar divin, un act de iubire și de putere prin care Dumnezeu aduce la existență tot ce există, iar restaurarea este răspunsul plin de compasiune și de iubire al lui Dumnezeu la căderea creației. Sucevița se distinge nu doar prin măiestria artistică unică, ci prin capacitatea de a încorpora într-un limbaj vizual complexitatea și profunzimea teologică a Ortodoxiei, oferind o lecție despre trecut, prezent și viitor, despre creație, cădere și mântuire. Această lucrare se dovedește a fi un testament spiritual al credinței într-o lume ce dorește a fi lăstărată și desăvârșită în Hristos.

Coroborând toate informațiile prezentate până acum, putem expune faptul că în creația sucevițeană sunt expuse și implicate în dinamica picturii, personaje sfinte, toate având roluri foarte bine determinate atât în întreg procesul de creare a universului și a omului, cât și în restaurarea și reconcilierea lui cu Dumnezeu Creatorul.

Iconografia sucevițeană, devine nu doar o mărturie vizuală a actului creator divin, ci și o cale de înțelegere profundă a mântuirii omului prin Hristos. Fiecare scenă, bogată în detalii și simbolism, înfățișează nu doar evenimente biblice, ci și teologia profundă a creației și restaurării lumii. Reprezentările artistice subliniază atât ordinea și armonia creației inițiale, cât și promisiunea restaurării acesteia prin lucrarea mântuitoare a lui Hristos, arătând că actul creator nu este complet fără mântuirea adusă prin întruparea și jertfa Sa.

Implicațiile plastice ale acestor reprezentări sunt esențiale pentru transmiterea mesajului că mântuirea este o recreare a omului, o revenire la starea de har pierdută prin păcat. Picturile, cu rafinamentul lor artistic, pun în evidență o teologie vizuală ce împletește creația cu răscumpărarea, subliniind că Hristos, Creatorul, este și Restauratorul, Cel care desăvârșește totul. Astfel, iconografia sucevițeană devine o invitație la meditație și la participarea activă a credinciosului în planul divin de mântuire, fiind un mijloc prin care frumusețea creației și a restaurării se revelează în culori și forme sacre.

Pictura de la Mănăstirea Sucevița nu este doar un decor al unei biserici medievale; ea este un tratat teologic și un ghid vizual care ne conduce de la actul creației până la restaurarea și îndumnezeirea prin Hristos. Restaurarea nu este

doar o reparație a ceea ce a fost pierdut, ci o împlinire a scopului inițial al creației – îndumnezeirea omului și a întregului univers. Astfel, Sucevița rămâne o mărturie vie a chemării omului și a lumii spre desăvârșire în Hristos.

CAPITOLUL IV. BIBLIOGRAFIE

VI.1. IZVOARE EDITE:

- *Biblia cu ilustrații*, Vol. 3, Arhiepiscopul și Mitropolitul Clujului sprijinit pe numeroase alte osteneli, Editura Litera, București, 2011;
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune diortosită după Septuaginta redataată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania Arhiepiscopul Clujului, Editura Litera;

VI.2. SFINȚI PĂRINȚI

- AMBROSE OF MILAN, ST., *Hexaemeron, Paradise, Cain and Abel*, translated by John J. Savage, în *The Fathers of the Church (Patristic series)*, vol 42, Catholic University of America Press, 1961;
- ATANSIE CEL MARE, SF., *Cuvânt împotriva elinilor*, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești* Vol. 80, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987;
- CHIRIL AL ALEXANDRIEI, SF., *Scrieri*, partea a II-a, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 39, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992;
- CIPRIAN, SF., *Ad Donatus*, în vol *Apologeți de limbă greacă*, traducere, introducere, note și indici de Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă și Pr. Prof. D. Fecioru, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești*, nr. 2, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980;
- DIONISIE AREOPAGITUL, SF., *Opere complete și Scolile Sfântului Maxim Mărturisorul*, traducere de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Editura Paideea, București, 1996;
- FERICITUL AUGUSTIN, *Confesiuni*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987;

- GRIGORIE DE NAZIANZ, Sf., *Cuvântări*, trad. Călin Popescu, Editura De Suflet, București, 2014;
- GRIGORIE DE NYSSA, SF., *Scrieri exegetice, dogmatico-polemice și morale*, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești* . nr. 30, traducere și note de pr. prof. Dr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998;
- IOAN DAMASCHIN, SF., *Dogmatica*, Trad. Trad. Pr. Prof. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005;
- IOAN SCĂRARUL, SF., *Cartea despre nevoințe*, Cuvântul I, în *Filocalia IX*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980;
- IOAN, GURĂ DE AUR, SF., , *Omilii la Epistola către Filipeni a Sfântului Apostol Pavel*, trad. de Arhim. Tedosie Atanasiu, Editura Icos, Cluj-Napoca, 1998;
- IRINEU DIN LYON, SF., *Împotriva ereziilor*, Editura Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2011;
- JUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, SF., *Dialogul cu iudeul Trifon*, trad. de pr. prof. Ț Bodogae, pr. Olimp Căciulă și pr. prof. Dumitru Fecioru, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești* , vol.2, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980;
- MACARIE EGIPTEANUL, SF., *Omilii duhovnicești*, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești* , vol. 34, traducere pr. prof. Dr. Constantin Cornițescu, introducere, indici și note de pr. prof. Dr. N. Chițescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992;
- MAXIM MĂRTURISITORUL, SF., *Mistagogia – Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, traducere de Preot Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2000;
- NICHITA STITHATUL, CUVIOSUL *Vederea duhovnicească a raiului*, în *Filocalia*, vol. VI, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1977;
- SIMEON ARHIEPISCOPUL TESALONICULUI, SF., , *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe după adevăratele principii puse de Domnul*

nostru Iisus Hristos și urmașii săi, traducere de Toma Teodorescu, 1865, reeditată de Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002;

- SIMEON NOUL TEOLOG, SF., *Intâia Cuvântare Morală*, în *Filocalia*, vol. VI, traducere și note de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1977;
- VASILE CEL MARE, SF., *Omilii la Hexaemeron*, traducere, introducere, note și indici de Preot D. Fecioru, în *colecția Părinți și Scriitori Bisericești*, nr. 17, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986;

VI.3. DICȚIONARE:

- BUCHIU, Pr. prof. dr. Ștefan, TULCAN, Pr. prof. dr. Ioan, *Dicționar de Teologie Ortodoxă*, Editura Basilica, București, 2019;
- COCAGNAC, Maurice, *Simboluri Biblice – Lexic Teologic*, Trad. Michaela Slăvescu, Editura Humanitas, București, 1997;
- COZIANUL, Mardarie, *Dicționar slavo-românesc*, Editura Grigore Crețu, București, 1900;
- DOUGLAS, J.D., *Dicționar Biblic*, Editura Cartea Creștină, Oradea, 1995;
- RYKEN, Leland, Wilhoit, James C., Longman III, Tremper, *Dicționar de imagini și simboluri biblice*, Editura Casa Cărții, Oradea, 2011;

VI.4. CĂRȚI DE ISTORIE

- GIURGESCU, Constantin C., Giurgescu Dinu C., *Istoria Românilor*, ed. Albatros, București, 1975;
- IONESCU, arhitect Grigore, *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri până la 1900*, Editura Capitel, București, 1937;
- IORGA Nicolae, *Studii și Documente cu privire la Istoria Românilor*, vol. VI, Editura Ministeriului de Instrucție, București, 1904;
- NICOLESCU, Corina, *Sucevița*. Editura Sport-turism, București, 1977;

VI. 5. CĂRȚI DE SPECIALITATE

- BALȘ, Gheorghe, *Bisericile Moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, Editura Fundațiunea „Regele Ferdinand I”, 1933;

- CAVARNOS, Constantine, *Ghid de iconografie bizantină*, Editura Sophia, București, 2005;
- CURINSCHI, Vorona, Gheorghe, *Istoria universală a arhitecturii*, vol. III, Editura Tehnică, București, 1986;
- DAN, Dimitrie, *Mănăstirea Sucevița cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, Tipografia Bucovineană, București, 1923;
- DIONISIE DIN FURNA, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sophia, București, 2000;
- DRĂGUȚ, Vasile, *Arta Românească- preistorie, antichitate, ev mediu, renaștere, baroc*, Editura Vremea, București, 2000;
- DRĂGUȚ, Vasile, Florea, Vasile, Grigorescu Dan, Mihalache Marin, *Pictura românească în imagini*, Editura Meridiane, București, 1970
- DRĂGUȚ, Vasile, *Pictura murală din Moldova sec.XV-XVI*, Editura Meridiane, București, 1982;
- GILBERT, Katharine Everett, Helmut Kuhn, *Istoria esteticii*, traducere de Sorin Mărculescu, prefață Titus Mocanu, Editura Meridiane, București, 1972;
- MUSICESCU, Ana Maria, *Mănăstirea Sucevița*, Editura Meridiane, București, 1965;
- NICOLESCU, Corina, *Icoane vechi românești*, Editura Meidiane, București, 1971;
- POPESCU –VÎLCEA G., *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, Editura Meridiane, București, 1984;
- SINIGALIA, Tereza, Ovidiu Boldura, *Monumente Medievale din Bucovina*, Editura ACS, București, 2015;
- VĂTĂȘIANU, Virgil, *Istoria artelor plastice în România*, vol II, Editura Meidiane, București, 1970;
- VĂTĂȘIANU, Virgil, *Pictura murală din nordul Moldovei*, Editura Meridiane, București, 1974;

VI.6. CĂRȚI DE TEOLOGIE

- BARTOȘ, Emil, *Conceptul de îndumnezeire în teologia lui Dumitru Stăniloae*, Editura Institutului Biblic Emanuel, Oradea, 1999;
- BASILE, Krivocheine Arhiepiscopul, *În Lumina lui Hristos*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997;
- BEATTIE, Tina, *Mary in Patristic Theology*, in *Mary: The Complete Resource*, Editura Sarah Jane Boss, New York: Oxford University Press, 2007;
- BEJAN, Ieromonah Arsenie Andrei, *Diavolul în concepția creștinilor medievali*, în *Tatăl Minciunii – demonologia din perspectivă ortodoxă*, Editura Crimca, Suceava, 2023;
- BRANIȘTE, Ene, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993;
- BRIA, Pr. Prof. Dr. Ion, *Istoricul Liturghiei bizantine, Dicționar de Teologie Ortodoxă*, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981;
- BUCHIU, Pr. Conf. Dr. Ștefan, *Întrupare și Unitate*, Editura Libra, București, 1996;
- BUCHIU, Pr. conf. dr. Ștefan, *Maica Domnului. O introducere în teotokologia ortodoxă*, Editura Sigma, București, 2006;
- BUCHIU, Pr. prof. dr. Ștefan, *Cunoașterea apofatică în gândirea Părintelui Stăniloae*, Editura Basilica, București, 2013;
- CABASILĂ, Nicolae, *Tâlcuirea dumnezeieștii liturghii și despre viața în Hristos*, trad. pr. prof. dr. Ene Braniște și pr. prof. dr. Teodor Bodogae, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, București, 1989;
- DUMITRESCU Sorin, *Noi și icoana*, Fundația Anastasia, București, 2010;
- EVDOKIMOV, Paul, *Femeia și mântuirea lumii*, traducere de Gabriela Moldoveanu, Editura Sophia, București, 2015;
- FLOREA, Petru, *Opera exegetică a Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Editura Academos, Târgu-Mureș, 1998;

- GALERIU, Preot Constantin, *Vocația pascală a creației*, Editura Basilica, București, 2019;
- HAYES, Zachary, *The Gift of Being: A Theology of Creation*, Collegeville, Minnesota, The Liturgical Press, 2001;
- HEREA, Gabriel *Despre demoni și lupta lor cu oamenii (Cosmologie filocalică)*, Editura Trinitas, Iași, 2003;
- HIEROTHEOS Mitropolit de Nafpaktos, *Sfântul Grigorie Palama Aghioritul*, trad. Prof. Paul Bălan, Editura Bunavestire, Bacău, 2000;
- IGNATIE BRIANCANINOV, SF., *Cuvânt despre om*, Editura Egumenița, Galați, 2007;
- KALOMIROS, Dr. Alexandros, pr. Ioan Ică sr., diac. Andrei Kuraev, pr. Doru Costache, *Sfinții Părinți despre originile și destinul cosmosului și omului*, ediția a II-a, Editura Deisis, Sibiu, 2003;
- KNIAZEV, Alexis, *Maica Domnului în Biserica Ortodoxă*, trad. Lucreția –Maria Vasilescu, Editura Humanitas, București, 1998;
- KOVALEVSKY, Jean, *Taina originii*, Editura Anastasia, București, 1996;
- LEMENI, Adrian, *Adevăr și Comuniune*, Editura, Basilica, București, 2011;
- LEMENI, Adrian, *Apologetica Ortodoxă*, vol. I, Editura Basilica, București, 2013;
- LEMENI, prep. Adrian, *Sensul eshatologic al creației*, Editura ASAB, București, 2004;
- LOSSKY, Vladimir, *Teologia Mistică a Bisericii de Răsărit*, trad. Vasile Răducă, Editura Anastasia, București, 2003;
- MAICA ALEXANDRA (principesa Ileana a României), *Sfinții îngeri*, Editura Anastasia, București, 1992;
- MARION, Jean-Luc, *Crucea vizibilului*, Editura Deisis, Sibiu, 2000;
- NEGOIȚĂ, Pr. Prof. Athanase, *Teologia biblică a Vechiului Testament*, Editura Sophia, București, 2004;

- NELLAS, Panayotis, *Omul- animal îndumnezeit*, studiu introductiv și traducere de I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 1999;
- PĂCURARIU, Pr. prof. dr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1996;
- PLEȘU Andrei, *Despre îngeri*, Editura Humanitas, București, 2003;
- PLEȘU, Andrei, *Parabolele lui Iisus-Adevărul ca poveste*, Editura Humanitas, București, 2012;
- POPESCU, pr. prof. dr., Dumitru, *Iisus Hristos Pantocrator*, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Romane, București, 2005;
- QUENOT Michel, *Învierea și Icoana*, Editura Christiana, București, 1999;
- QURRA, Abu, *Despre cinstirea Sfîntelor Icoane*, traducere de Lidia Rus, note de prof. univ. dr. Remus Rus, Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2012;
- RĂDUCĂ, Pr. Dr. Vasile, *Antropologia Sfântului Grigore de Nyssa*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996;
- REZUȘ, Pr. Prof. Petru, *Mariologia ortodoxă*, în *Ortodoxia*, nr. 4, București, 1950;
- ROSE, Ieromonah Serafim, *Cartea facerii, crearea lumii și omul începuturilor*, tradus de Constantin Făgețan, Editura Sophia, București 2001;
- RUS, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Editura Lidia, București, 2003;
- RUS, Remus, pr. Adrian Cazacu, *Θεολόγος- Enciclopedie Teologică*, Editura Crimca, Suceava, 2023;
- RUS, Remus, *Sfânta Fecioară Maria în tradiția pioasă a creștinilor primelor veacuri*, Editura Meteor Publishing, București, 2015;
- RUSSELL, Norman *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic*, Oxford University Press, Oxford, 2006;
- SCHMEMANN, Alexandre, *Euharistia taina Împărăției*, Editura Anastasia, București, 2012;

- ŠPIDLIK, Tomáš, *Spiritualitatea Răsăritului creștin*, Manual sistematic, Ediția a II-a, Traducere și prezentare diac. Ioan I. Ică jr., Cuvânt înainte P. Marko I. Rupnik S.J., Editura Deisis, Sibiu, 2005;
- STĂNILOAE, Pr. prof. dr. Dumitru, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, Editura Cristal, București, 1995;
- STĂNILOAE, Pr. prof. dr. Dumitru, *Iisus Hristos – lumina lumii și îndumnezeirea omului*, *Opere complete* vol. VI, Editura Basilica, București, 2014;
- STĂNILOAE, Pr. prof. dr. Dumitru, *Iisus Hristos sau Restaurarea Omului*, ediția a II-a, Editura Omniscop, Craiova, 1993;
- STĂNILOAE, Pr. prof. dr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2010;
- STĂNILOAE, Pr. prof. dr. Dumitru, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1978;
- STĂNILOAE, Preot Acad. Prof. Dr. Dumitru, *Sfânta Treime sau La început a fost iubirea*, Editura Insitutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993;
- TAFT, Robert F. S. J, *Through Their Own Eyes: Liturgy as the Byzantines Saw it*, Editura InterOrthodox Press, Berkeley, 2006;
- THUNBERG, Lars, *Omul și cosmosul în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999;
- USPENSKY, Leonid Vladimir Lossky, *Călăuziri în lumea icoanei*, Editura Sofia, București, 2006;
- USPENSKY, Leonid, *Teologia Icoanei*, Editura Anastasia, București, 1994;
- VILADESAU Richard, *The beauty of the Cross in theology and the arts, from the catacombs to the eve of the Renaissance*, Oxford University Press, New York, 2006;

- ZIZIOULAS Ioannis, *Creația ca Euharistie*, Editura Bizantină, București, 1999;

VI.7. STUDII ȘI CERCETĂRI

- BRĂTULESCU, Victor, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XL, Nr. 5-6;
- *Calendarul Sfinților din fresca mănăstirii Sucevița*, Mănăstirea Sucevița, 2016;
- CAMELOT, Th., *Les traités De virginitate au IV-e siècle*, în *Mystique et continence. Etudes carmélitaines*, 13, 1952;
- CARTOJAN, N., *Iconografie populară românească. Zapisul lui Adam*, extras din *Buletinul Imprimeriilor Statului*, București, 1938;
- CHIALDA, Pr. Prof. Mircea, *Preacurata Fecioara Maria, Maica Domnului*, în *Studii Teologice*, nr. 5-6, 1981;
- CIUREA, D., *Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII*, în *Movileștii- Istorie și spiritualitate românească*, vol. I „Casa noastră moldovenească”, Editura Mușatinii, Suceava, 2013;
- CRĂCIUN, Costică, *L'icône et les fresques extérieures de Moldavie. Essai de correspondance*, (teză de doctorat), Universitatea Strasbourg II, Facultatea de Teologie Catolică, 1984;
- CRĂCIUNAȘ, Arhim. Irineu, *Pictura bisericii de la mănăstirea Moldovița*, în *In memoriam Episcopul Irineu Crăciunaș- 50 de ani de la trecerea la cele veșnice*- vol.III, *Studii de Iconografie și Istorie*, Editura Crimca, Suceava, 2023;
- CRĂCIUNAȘ, Arhim. Irineu, *Pictura bisericii de la mănăstirea Moldovița*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr.7-8, 1963;
- CRĂCIUNAȘ, Arhim. Irineu, *Vechea pictură bisericească din Moldova (sec. XV.-XVII)*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 9-10, 1965;
- DRAGNEV, Emil, *Interferențe iconografice în epoca movileștilor. Icoana frescă „Maica Domnului – Rugul aprins” de la Sucevița*, în *Movileștii – istorie și spiritualitate românească*, vol III *Artă și Restaurare*, Editura Mușatinii, Suceava, 2013;

- DRUGAȘ, Drd. Șerban Gheorghe, *Creație și eshatologie*, în *Mitropolia Ardealului*, Revistă Teologică, numărul 2, Editura Andreiana, Sibiu, 2008;
- DRUGAȘ, Drd. Șerban Gheorghe, *Creație și eshatologie*, în *Mitropolia Ardealului*, Revistă Teologică, numărul 2, Editura Andreiana, Sibiu, 2008;
- GOETHE, *Contribuții la Teoria culorilor*, trad. Val. Panaitescu, Editura Princeps, Iași, 1995;
- GOROVEI, Ștefan S. *Familia lui Ieremia Vodă Movilă în tablouri votive. Contribuții la istoria mănăstirii Sucevița*, în *Movileștii- istorie și spiritualitate românească, Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca.*, vol. II, Editura Mușatinii, Suceava, 2006;
- GOROVEI, Ștefan S., *Movileștii*, în *Movileștii- Istorie și spiritualitate românească*, vol. I, *Casa noastră moldovenească*, Editura Mușatinii, Suceava, 2013;
- LARCHET, Jean Claude, *Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul*, trad. de Marinela Bojin, Editura Basilica, București, 2019;
- MANOLACHE, Anca, *Un capitol de Anghelologie – Creația, natura și căderea îngerilor*, în *Studii Teologice*, nr. 1-2, 1955;
- PIMEN SUCEVEANUL, *Lumea în icoană*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul LXV, nr. 4-6, Iași, 1989;
- STĂNILOAE, pr. prof. dr. Dumitru, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu, Creația din nimic*, în *Mitropolia Olteniei*, Craiova, 1987;
- STĂNILOAE, pr. prof. dr. Dumitru, *Idolul ca chip al naturii divinizate și icoana ca fereastră spre transcendența dumnezeiască*, *Ortodoxia*, anul XXXIV, nr. 1, Ianuarie-martie, 1982;
- STĂNILOAE, pr. prof. dr. Dumitru, *Învățătura despre Maica Domnului la ortodocși și catolici*, în *Ortodoxia*, 1950, nr. 4;
- STĂNILOAE, pr. prof. dr. Dumitru, *Liturghia comunității și jertfa interioară în viziunea filocalică*, în *Ortodoxia*, nr. 1-2/1978, p. 398;
- STĂNILOAE, pr. prof. dr. Dumitru, *Sfânta Treime și creația lumii din nimic în timp*, în *Mitropolia Olteniei*, an XXXIX (1987), nr. 2;

- ȘTEFĂNESCU, I.D., *Icoane de artă în Moldova*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 9-12, 1959;

VI.8. RESURSE INTERNET

- <http://www.medieval.istoria-artei.ro/resources/Sucevita%2C%20naos%20%2B%20altar%20%2B%20exterior%2C%20I%20parte.pdf>
- <https://giacobbegiusti9.wordpress.com/category/giusto-de-menabuoi-the-creation-of-the-world/>